TALAB VA TAKLIF QONUNI HAMDA UNING ZAMONAVIY IQTISODIYOTDAGI AHAMIYATI

Iskandarov Bekzod Abdujalilovich
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti katta o‘qituvchisi
E-mail: bekzodiskandarov1988@gmail.com
Axrorova Nafisa Anvar qizi
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Bank-moliya xizmatlari fakulteti talabasi
E-mail: xushmonovanvar7@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada bozor iqtisodiyotining eng fundamental tamoyillaridan biri hisoblangan talab va taklif qonunining nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy ahamiyati chuqur tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi talab va taklif mexanizmining narxlar shakllanishi, cheklangan resurslarning samarali taqsimlanishi va makroiqtisodiy muvozanatni ta’minlashdagi o‘rnini ochib berishdan iborat. Maqolada tizimli tahlil, ilmiy abstraksiya, grafik-matematik modellashtirish hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talab va taklif egri chiziqlarining o‘zaro ta’siri bozor muvozanati nuqtasini shakllantiradi, narx va nonarx omillari esa ushbu muvozanat dinamikasini belgilaydi. Shuningdek, O‘zbekiston iqtisodiyotini liberallashtirish sharoitida davlatning narx siyosatiga aralashuvi, subsidiyalash va raqobat muhitini rivojlantirishning iqtisodiy oqibatlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar: *talab qonuni, taklif qonuni, bozor muvozanati, muvozanat narxi, talab va taklif elastikligi, resurslar taqsimoti, davlat tartibga solishi, raqobat muhiti.*

1. KIRISH

Iqtisodiyot nazariyasi va amaliyotining eng fundamental qonunlaridan biri talab va taklif qonunidir. Ushbu qonuniyat bozor iqtisodiyoti mexanizmining o‘zagini tashkil etib, tovarlar hamda xizmatlar narxlarining shakllanishi, ishlab chiqarish hajmining optimallashtirilishi va jamiyatdagi cheklangan iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishini belgilab beradi. Zamonaviy globallashuv, raqamli transformatsiya va keskin xalqaro raqobat sharoitida talab hamda taklif dinamikasini chuqur anglash nafaqat nazariy, balki strategik amaliy ahamiyat kasb etmoqda.

Bozor mexanizmi tamoyillarining buzilishi yoki iqtisodiy siyosatda talab va taklif qonuniyatlarining yetarlicha inobatga olinmasligi bozorda sun’iy taqchillik, ortiqcha tovar zaxiralari, inflyatsion bosim hamda resurslarning samarasiz sarflanishiga olib keladi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan bozor islohotlari, narxlarni bosqichma-bosqich erkinlashtirish va sog‘lom raqobat muhitini shakllantirish jarayonida ushbu qonunning ishlash mexanizmlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi talab va taklif qonunining iqtisodiy mohiyatini, bozor muvozanatini shakllantirish mexanizmini hamda uning zamonaviy iqtisodiyotdagi ahamiyatini ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi: birinchidan, talab va taklif tushunchalarining nazariy asoslari hamda ularning matematik-grafik ifodasini ochib berish; ikkinchidan, talab va taklifga ta’sir etuvchi narx va nonarx omillarini tizimlashtirish; uchinchidan, bozor muvozanati va narx elastikligining amaliy ahamiyatini tahlil qilish; to‘rtinchidan, davlatning bozor narxlariga aralashuvi (maksimal va minimal narxlar, soliqlar va subsidiyalar) oqibatlarini baholash hamda iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish.

2. ADABIYOTLAR SHARHI

Talab va taklif qonuni iqtisodiy tafakkur tarixida klassik maktab vakillaridan tortib zamonaviy neoinstitutsional va raqamli iqtisodiyot tadqiqotchilarigacha bo‘lgan ko‘plab olimlar tomonidan atroflicha o‘rganilgan. Klassik siyosiy iqtisod asoschisi Adam Smit o‘zining «Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot» (1776) nomli fundamental asarida «ko‘rinmas qo‘l» tamoyilini ilgari surib, erkin bozorda talab va taklifning narx mexanizmi orqali o‘z-o‘zini tartibga solish qobiliyatini asoslab bergan.

Neoklassik iqtisodiyot maktabining yirik namoyandasi Alfred Marshall «Iqtisodiyot tamoyillari» (1890) asarida talab va taklif nazariyasini yagona yaxlit tizimga birlashtirdi. U narxning shakllanishida ishlab chiqarish xarajatlari (taklif) hamda tovarning me’yoriy nafliligi (talab) birdek muhim ekanligini «qaychining ikki tig‘i» metaforasi orqali isbotladi va «muvozanat narxi» hamda «talab elastikligi» tushunchalarini ilmiy muomalaga kiritdi. Fransuz iqtisodchisi Leon Valras esa umumiy iqtisodiy muvozanat modelini ishlab chiqib, barcha o‘zaro bog‘liq bozorlarda talab va taklifning bir vaqtda muvozanatlashuvini matematik tenglamalar tizimi orqali tahlil qildi.

XX–XXI asrlarda Pol Samuelson, Gregori Menkyu, Jozef Stiglits kabi olimlar talab va taklif nazariyasini makroiqtisodiy barqarorlik, axborot assimetriyasi va davlat tartibga solishi nuqtai nazaridan boyitdilar. O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar — Sh.Sh. Shodmonov, U.V. G‘afurov, R. Qodirov, A.V. Vahobov va boshqalar o‘z ilmiy ishlarida bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida narx shakllanishi, iste’mol bozori muvozanati va raqobatni rivojlantirish masalalarini tadqiq etganlar. Shunga qaramay, milliy iqtisodiyotimizda narxlarni liberallashtirish, energetika va oziq-ovqat bozorlarida talab-taklif muvozanatini ta’minlash hamda norasmiy va institutsional omillarning bozor konyunkturasiga ta’sirini chuqur o‘rganish zarurati saqlanib qolmoqda.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida dialektik, tizimli va kompleks yondashuv tamoyillariga tayanildi. Muammoni har tomonlama yoritish uchun quyidagi ilmiy-tadqiqot usullaridan foydalanildi: ilmiy adabiyotlar tahlili va sintezi (klassik va zamonaviy iqtisodiy manbalarni qiyosiy o‘rganish); matematik va grafik modellashtirish (talab va taklif funksiyalari hamda muvozanat nuqtasini algebraik va geometrik tahlil qilish); iqtisodiy-statistik tahlil hamda

induksiya va deduksiya usullari. Empirik baza sifatida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma’lumotlari, xalqaro iqtisodiy hisobotlar hamda normativ-huquqiy hujjatlardan foydalanildi.

4. NATIJALAR VA MUHOKAMA

Iqtisodiy nazariyaga ko‘ra, talab qonuni boshqa sharoitlar o‘zgarmagan holda (ceteris paribus) tovar narxining oshishi unga bo‘lgan talab miqdorining kamayishiga, narxning pasayishi esa talab miqdorining ortishiga olib kelishini ifodalaydi. Ushbu teskari bog‘liqlik daromad samarasi va o‘rinbosarlik samarasi bilan izohlanadi. Matematik jihatdan chiziqli talab funksiyasi $Qd = a - bP$ ko‘rinishida ifodalanadi (bu yerda Qd — talab miqdori, P — narx, a — nonarx omillar ta’siridagi maksimal talab, b — narx o‘zgarishiga sezuvchanlik koeffitsiyenti).

Taklif qonuni esa, aksincha, boshqa sharoitlar o‘zgarmaganda tovar narxi va taklif etilayotgan miqdor o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri (musbat) bog‘liqlikni aks ettiradi: narx ko‘tarilganda ishlab chiqaruvchilarning foyda olish rag‘bati kuchayib, taklif hajmi kengayadi. Chiziqli taklif funksiyasi $Qs = -c + dP$ shaklida yoziladi. Bozorda talab miqdori taklif miqdoriga tenglashgan nuqtada ($Qd = Qs$) bozor muvozanati qaror topadi va muvozanat narxi $Pe = (a + c) / (b + d)$ formula orqali aniqlanadi.

Asosiy matematik bog‘liqliklar:

- Chiziqli talab funksiyasi: $Qd = a - bP$ | Chiziqli taklif funksiyasi: $Qs = -c + dP$
- Bozor muvozanati sharti: $Qd = Qs$ | Muvozanat narxi: $Pe = (a + c) / (b + d)$

Bozor konyunkturasiga nafaqat tovarning o‘z narxi, balki bir qator nonarx omillar ham kuchli ta’sir ko‘rsatib, talab va taklif egri chiziqlarining o‘ngga (o‘sish) yoki chapga (kamayish) siljishiga sabab bo‘ladi. Quyidagi 1-jadvalda talab va taklifga ta’sir etuvchi asosiy omillar hamda ularning bozor muvozanatiga ko‘rsatadigan ta’siri tizimlashtirilgan.

1-jadval

Talab va taklifga ta’sir etuvchi asosiy omillar va ularning bozor muvozanatiga ta’siri

Omillar guruhi	Aniq omillar	Egri chiziq siljishi	Muvozanat narxi (Pe) va miqdori (Qe) ga ta’siri
Talabning nonarx omillari	Iste’molchilar daromadining oshishi (normal tovarlar uchun)	Talab egri chizig‘i o‘ngga siljiydi (D1 → D2)	Muvozanat narxi (Pe) oshadi; muvozanat miqdori (Qe) ortadi

Omillar guruhi	Aniq omillar	Egri chiziq siljishi	Muvozanat narxi (Pe) va miqdori (Qe) ga ta’siri
Talabning nonarx omillari	O‘rinbosar tovarlar narxining ko‘tarilishi yoki did va modaning o‘zgarishi	Talab egri chizig‘i o‘ngga siljiydi (D1 → D2)	Muvozanat narxi (Pe) oshadi; muvozanat miqdori (Qe) ortadi
Talabning nonarx omillari	To‘ldiruvchi (komplementar) tovarlar narxining keskin oshishi	Talab egri chizig‘i chapga siljiydi (D1 → D0)	Muvozanat narxi (Pe) pasayadi; muvozanat miqdori (Qe) kamayadi
Taklifning nonarx omillari	Innovatsion texnologiyalar joriy etilishi va unumdorlik o‘sishi	Taklif egri chizig‘i o‘ngga siljiydi (S1 → S2)	Muvozanat narxi (Pe) pasayadi; muvozanat miqdori (Qe) ortadi
Taklifning nonarx omillari	Xomashyo, energiya resurslari va ish haqi xarajatlarining oshishi	Taklif egri chizig‘i chapga siljiydi (S1 → S0)	Muvozanat narxi (Pe) oshadi; muvozanat miqdori (Qe) kamayadi
Institutsional va davlat omillari	Ishlab chiqaruvchilarga maqsadli subsidiyalar va soliq imtiyozlari berilishi	Taklif egri chizig‘i o‘ngga siljiydi (S1 → S2)	Muvozanat narxi (Pe) pasayadi; bozorda tovar taklifi kengayadi
Institutsional va davlat omillari	Aksiz va bilvosita soliqlarning oshirilishi	Taklif egri chizig‘i chapga siljiydi (S1 → S0)	Muvozanat narxi (Pe) oshadi; muvozanat miqdori (Qe) qisqaradi

Manba: Mualliflar tomonidan ilmiy adabiyotlar tahlili asosida tuzilgan.

Bozor mexanizmining samaradorligini baholashda talab va taklifning narx elastikligi alohida o‘rin tutadi. Agar birinchi zaruriyat tovarlari (masalan, non, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar) bo‘yicha talab noelastik (Ed < 1) bo‘lsa, narx o‘zgarishi iste’mol hajmiga kam ta’sir qiladi. Aksincha, nozik iste’mol tovarlari va raqobatbardosh o‘rinbosarlari ko‘p bo‘lgan mahsulotlarda talab yuqori elastiklikka (Ed > 1) ega bo‘lib, narx siyosatidagi har qanday o‘zgarish ishlab chiqaruvchilar tushumiga bevosita ta’sir o‘tkazadi.

Davlatning narx shakllanishiga ma’muriy aralashuvi oqibatlarini alohida tahlil qilish muhimdir. Agar davlat muvozanat narxidan past darajada «maksimal narx» (narx shifti) belgilasa, talab hajmi taklif hajmidan oshib ketadi va bozorda surunkali tovar taqchilligi (defitsit), navbatlar hamda norasmiy «qora bozor» vujudga keladi. Aksincha, muvozanat narxidan yuqori «minimal narx» (narx poli) o‘rnatilganda taklif talabdan ortib, sotilmagan mahsulotlar to‘planib qolishi va byudjet xarajatlarining ortishiga olib keladi. O‘zbekiston tajribasi ham shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy himoya maqsadida narxlarni sun’iy ushlab turish o‘rniga, bozor narxlarini erkinlashtirib, ehtiyojmand aholi qatlamlariga manzilli pul kompensatsiyalari va subsidiyalar ajratish iqtisodiy jihatdan ancha samarali hisoblanadi.

5. XULOSA

O‘tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar natijasida quyidagi asosiy ilmiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, talab va taklif qonuni bozor iqtisodiyotining o‘zini o‘zi tartibga soluvchi asosiy mexanizmi bo‘lib, narx signallari orqali ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilarning iqtisodiy manfaatlarini muvofiqlashtiradi hamda cheklangan resurslarning eng yuqori samara beruvchi tarmoqlarga yo‘naltirilishini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, bozor muvozanati statik holat emas, balki iste’molchilar daromadi, texnologik innovatsiyalar, xomashyo xarajatlari, soliq-byudjet siyosati hamda ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida uzluksiz o‘zgarib turuvchi dinamik jarayondir.

Uchinchidan, davlatning bozor narxlariga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’muriy aralashuvi (narxlarni muzlatish yoki sun’iy cheklash) uzoq muddatli istiqbolda ishlab chiqarish rag‘batlarini pasaytiradi, investitsion jozibadorlikka putur yetkazadi va bozor muvozanatini izdan chiqaradi.

6. AMALIY TAKLIF VA TAVSIYALAR

Tadqiqot xulosalariga tayangan holda milliy iqtisodiyotda talab va taklif mexanizmlaridan samarali foydalanish bo‘yicha quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Bozor narxlarini shakllantirishda erkin raqobat muhitini kengaytirish: tabiiy monopoliyalar faoliyatini qat’iy antimonopol nazoratga olish, bozorga yangi tadbirkorlik subyektlarining kirish to‘siqlarini kamaytirish va tovar-xomashyo birjalari orqali ochiq savdolar ulushini oshirish zarur.

2. Ma’muriy narx nazoratidan manzilli ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mexanizmiga o‘tish: strategik va ijtimoiy ahamiyatga ega mahsulotlar narxini sun’iy cheklash o‘rniga, bozor narxlarini erkinlashtirish hamda kam ta’minlangan oilalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri manzilli subsidiyalar va ijtimoiy nafaqalar orqali himoya qilish maqsadga muvofiq.

3. Taklifni kengaytirishga qaratilgan innovatsion va soliq rag‘batlarini kuchaytirish: ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarini kamaytirish va taklif egri chizig‘ini o‘ngga siljitish uchun resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etayotgan korxonalarga maqsadli soliq imtiyozlari va imtiyozli kredit liniyalarini kengaytirish lozim.

4. Raqamli marketing va iqtisodiy savodxonlikni rivojlantirish: tadbirkorlik subyektlari uchun talab elastikligini baholash, narx siyosatini modellashtirish hamda bozor

konyunkturasini prognozlash bo‘yicha zamonaviy raqamli tahlil vositalaridan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi «“O‘zbekiston — 2030” strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-158-son Farmoni. // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, lex.uz.

2. Smith, A. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.

3. Marshall, A. (1890). Principles of Economics. London: Macmillan and Co.

4. Walras, L. (1874). Éléments d'économie politique pure (Elements of Pure Economics). Lausanne: L. Corbaz.

5. Samuelson, P. A., & Nordhaus, W. D. (2010). Economics (19th ed.). New York: McGraw-Hill Irwin.

6. Mankiw, N. G. (2021). Principles of Economics (9th ed.). Boston: Cengage Learning.

7. Begg, D., Vernasca, G., Fischer, S., & Dornbusch, R. (2020). Economics (12th ed.). London: McGraw-Hill Education.

8. Stiglitz, J. E., & Walsh, C. E. (2006). Principles of Microeconomics (4th ed.). New York: W. W. Norton & Company.

9. Shodmonov, Sh. Sh., & G‘afurov, U. V. (2021). Iqtisodiyot nazariyasi: darslik. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.

10. Vahobov, A. V., & Xajibakiyev, Sh. X. (2020). Mikroiqtisodiyot: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: Universitet nashriyoti.

11. Qodirov, R. (2022). Iqtisodiyot nazariyasi asoslari. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi rasmiy ma’lumotlari. (2024–2025). www.stat.uz.